

İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

Alt Paleolit dövrü (1,5 milyon il b.ə - 100 min il b.ə)	Orta Paleolit dövrü (e.ə.100-40 min il b.ə)	Üst Paleolit dövrü (e.ə 40-12-ci minilliklər)
<p>İlk insan tipi olan “Bacıqlı insan”lar, ibtidai insan “sürüsü” (ulu icma), mənimsəmə təsərrüfatı yarandı, çaxmaqdaşı, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə - dövəgözü) hazırlanan əmək alətləri meydana gəldi, insanlar ilk dəfə oddan istifadə etməyi öyrəndilər, totemlərə inam yarandı.</p>	<p>“Mustye mədəniyyəti” yarandı, yeni insan tipi olan “Neandertal adam” meydana gəldi, Azərbaycanda əhali daha geniş əraziyə yayıldı, onlar Cənubi Qafqazın cənub-şərq yamacında, Qarabağ (Tağlar), Qazax (Damcılı), Naxçıxan (Qazma) bölgələrində məskən saldılar, dini təsəvvürlər inkişaf etdi, axirət dünyasına inam yarandı, təbiət qüvvələrinə, ovsun, totemlərə inamla bağlı dini təsəvvürlər genişləndi, “ulu icma” yavaş yavaş sıradan çıxdı “qəbilə icması yaranmağa başladı</p>	<p>“Ağıllı insan”ın yaranması prosesi başa çatdı, insan fiziki- əqli inkişafın yüksək mərhələsinə çatdı, nitq və təfəkkür inkişaf etdi, kinetik dil sıradan çıxdı, qadınların cəmiyyətdə rolu xeyli artdı - anaxaqanlıq meydana gəldi, ulu icmanı qəbilə icması əvəz etdi, iqlim mülayimləşdi, bir sıra heyvanların, xüsusilə nəhəng maralın və mağara ayısının kökü kəsildi, insanlar ən çox Qafqaz maralı, ceyran, cüyür, dağqəçisi və.s ovlayırdılar. Bu dövrün maddi qalıqlarına daha çox Qarabağ və Qazax bölgələrində rast gəlinir.</p>
Mezolit (Orta Daş) dövrü (e.ə XII-VIII minilliklər)	Neolit (Yeni Daş) dövrü (e.ə VII-VI minilliklər)	Eneolit (Mis-daş) dövrü (e.ə IV-IV minilliklər)
<p>Yaşayış üçün daha əlverişli şərait yarandı, insanlar qəbilələr halında birləşdilər, insanların əsas məşğuliyyəti əsasən yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılıq oldu, əmək alətləri əsasən daş, çaxmaqdaşı və sümüksən hazırlandı, mikrolit əmək alətləri (kiçik daş alətlər) meydana gəldi, ox və kamanın ixtira edilməsi nəticəsində ovçuluq ön plana çıxdı, heyvanların əhəlləşdirilməsinə başlanıldı, ibtidai heyvandarlıq və əkinçiliyin, mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu, toxa əkinçiliyi meydana gəldi, ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etdi, axirət dünyasına inam artdı, dəfn zamanı ölümlərin yanına məişət əşyaları qoyulmağa başlandı. Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı və məşğuliyyəti e.ə 12 minilliyə aid Qobustanda Firuz və Qazaxda Damcılı mağaraları əsasən öyrənilmişdi.</p>	<p>İstehsal təsərrüfatı (əkinçilik və maldarlıq) yarandı və formalaşdı, insanlar təbiətin asılılığını azad oldular, məşğuliyyət sahələri içərisində maldarlıq və əkinçilik əsas yer tutdu, oturaq həyata keçildi, daşların dəşilməsi və cilalanması üsulları öyrənildi, saxsı qalbar istehsalı və toxuculuq meydana gəldi, əhali əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul oldu, əmək alətləri əsasən çaxmaqdaşından və obsidiandan - dövəgözdən hazırlandı. Bu dövrün yaşayış məskənləri Təbriz yaxınlığında, Gəncə, Qazax və Qobustanda tədqiq edilmişdi.</p>	<p>Bu dövr “toxa əkinçiliyi” dövrü adlanır. İnsanlar ilk dəfə metalla tanış oldu, cəmiyyətin həyatında “icma ağsaqqallar şurası” mühüm rol oynamağa başladı, qoşa nigahlar yarandı, anaxaqanlıq çığışlandı, daş dövründən Tunc dövrünə keçidin əsası qoyuldu, misdən əmək alətləri hazırlandı, daş alətlər yenə də təsərrüfat və məişətdə üstün yer tutdu, əhali artdı və daha geniş ərazilərdə məskunlaşdı, yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınmağa başlandı, yaşayış binaları və təsərrüfat tikililəri çiy kərpicdən və möhrədən dairəvi planda inşa olundu, Azərbaycanda ilk dəfə atın əhəlləşdirilməsinə başlanıldı, bütün ev heyvanları əhəlləşdirildi, ovçuluq və balıqçılıq ikinci dərəcəli məşğuliyyət sahəsinə çevrildi, sənətkarlıq əhalinin məşğuliyyəti içərisində əsas yer tutdu, dəfn adətlərində də dəyişikliklər baş verdi - ölümlər binaların arasında və evlərin içərisində dəfn olunur, onların üzərində qan rəmzi sayılan qırmızı boya – orxa səpilir. Eneolit dövrünün həyat təzi Qobustan və Əliköməktəpə abidələri əsasında öyrənilmişdir.</p>
Erkən Tunc dövrü (e.ə IV-III minilliklər)	Orta Tunc dövrü (e.ə III-II minilliklər)	Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü (e.ə XIV- VIII əsrlər)
<p>Kür-Araz mədəniyyəti yarandı, əmlak və sosial bərabərsizlik yarandı, əhalinin sayı artdı, onlar dağətəyi və dağlıq zonalarda məskən saldılar, yaşayış məskənləri çay kənarlarında və düşməndən müdafiə olunmaq üçün əlverişli yerlərdə salındı, yaşayış evləri dairəvi planda olur, bünövrəsi daşdan, divarları çiy kərpicdən tikildi, təsərrüfatda kişilərin rolu artmağa başladı, Birinci ictimai əmək bölgüsü nəticəsində əkinçilik maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil peşəyə çevrildi, toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olundu, süni suvarma yarandı, atdan istifadə nəticəsində maldarlığın yeni sahəsi olan köçmə (yaylaq) maldarlığı meydana gəldi, dəfn adətində bir çox dəyişikliklər baş verdi – ölümlər yaşayış məskənindən kənarda dəfn edilir, bəzi qəbirlərin üzərində kurqanlar (torpaq təpələr), ölüyandırma və kollektiv dəfn etmə adəti meydana gəldi, dini ayinlərin icrası üçün ibadətgahlar tikildi (Xaçmazda Sərkərtəpə, Qazaxda Babadərviş və Naxçıvanda I Kültəpə yaşayış yerlərində belə mehrabi olan ibadət evləri aşkar edilmişdir).</p>	<p>Sosial və əmlak bərabərsizliyi artdı, tayfalararası əlaqələr genişləndi, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük və şərəbçilik kimi yeni təsərrüfat sahələri meydana gəldi, mübadilə yarandı, İkinci ictimai əmək bölgüsü nəticəsində sənətkarlıq əkinçilik və maldarlıqdan ayrılaraq müstəqil sahəyə çevrildi, dulusçuluqda müəyyən dəyişikliklər baş verdi – dulusçular davamlı və rəngli – boyalı saxsı qablar hazırlamağa başladılar, “Boyalı qablar mədəniyyəti” yarandı, metaldan geniş istifadə olunsada, daşıqlama sənəti müəyyən qədər mövqeyini saxladı, ovçuluq və balıqçılıq köməkçi məşğuliyyət sahəsinə çevrildi, qəbilə və tayfalar böyük tayfa ittifaqlarında birləşdi, tayfa başçıları icmaya məxsus əmlakın çox hissəsini mənimsəməyə, vəfat edərkən zəngin ev əşyaları və silahları ilə birlikdə dəfn olunmağa başlandı , iri yaşayış məskənləri - ilkin şəhər mərkəzləri yarandı, Naxçıvan və Urmiya bölgəsindəki bəzi yaşayış məskənləri Qədim Şərqi ilkin şəhər mərkəzləri səviyyəsinə qədər yüksəldi. Orta Tunc dövrünün ilkin şəhər tipli yaşayış məskənləri Naxçıvanda II Kültəpə, Oğlanqala, Urmiya sahilində Göytəpə, Qarabağda Üzərlikəpə düşərgələri əsasında öyrənilmişdir</p>	<p>Siklopik qalalar meydana gəldi, yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkildi, atdan minik və qoşqu vasitəsi, dövədən minik vasitəsi və yük daşınmasında geniş istifadə edildi, ata sitayiş ayini meydana gəldi, taxıl tunc və dəmir oraqlarla biçilirdi, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük və şərəbçilik daha da inkişaf etdi, saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxından geniş istifadə olunmağa başlanıldı, Üçüncü ictimai əmək bölgüsü nəticəsində - sənətkarların içərisindən sənətkar-tacirlər qrupu ayrılaraq peşəkar tacirlərə çevrildilər, tayfa başçılarının hakimiyyəti qüvvətləndi və onların şəxsiyyəti ilahiləşdirildi, təbiət və səma cisimlərinə (Günəşə, Aya, ulduza) inam dərin kök saldı, Azərbaycan Ön Asiya, Yaxın Şərq, xüsusilə Assuriya ilə geniş ticarət əlaqələri saxladı. Bu dövrdə ibtidai icma quruluşu dağılmağa başladı</p>